

ROB HARTMANS

Vijandige broeders?

De Nederlandse sociaal-democratie en
het nationaal-socialisme, 1922-1940

Ambo|Amsterdam

De SDAP rond 1930: kracht en optimisme

De uitvaart van Troelstra

Het was een prachtige lentedag – vrijdag 16 mei 1930. ‘Over de velden straalt een allesverwarmende, een alles tot nieuw leven opwekkende Meizon. De vogels zingen en kweelen dat het een lust is, en over dit alles koepelt zich de azuurblauwe hemel, waarin witte vederwolkjes langzaam door een zacht zefiertje worden voorbewogen.’ De medewerker van het sociaal-democratische dagblad *Het Volk* die hier aan het woord is voegde hieraan toe dat het een dag was ‘waarop men zou kunnen juichen, waarop men zou kunnen zingen’.¹

Hiervoor was echter geen enkele reden, aangezien de SDAP op deze dag haar grote voorman Pieter Jelles Troelstra begroef.

Op maandagavond 12 mei was Troelstra, die drie weken daarvoor zeventig was geworden, na een langdurig ziekbed overleden. Het einde kwam niet onverwacht en reeds vijf jaar eerder had hij afscheid genomen als partijleider. Maar vanzelfsprekend was zijn partij in diepe rouw gedompeld. De voorpagina van de ochtendeditie van *Het Volk* bestond de dag erop uit een groot door een rouwrand omgeven portret van de grote leider, en het avondblad kwam met het gedicht ‘In Memoriam’ van Margot Vos. Dat begon met de mededeling dat ‘de aad’laar met gebroken wiken’ was heengegaan en stond verder stijf van snorkende uitdrukkingen als ‘het hart van een wereldbard’ en ‘een berg van licht’. Hier was niet een mens overleden, maar een welhaast religieuze figuur, die de wereldgeschiedenis personifieerde:

Historie heeft met zijn bloed geschreven

Ons heldendicht.

Hij heeft de wonden voor ons ontvangen

Als een Godsprofeet;

*Neerlaag en opstand stuwden zijn gangen
Door een meer van leed.²*

De uitvaart in Den Haag trok bijna veertigduizend mensen, en nadat de met de partijvlag bedekte kist op de algemene begraafplaats aan de tegenwoordige Kerkhoflaan was opgesteld, duurde het defilé van de diepbedroefde volgelingen ruim twee uur. De partijkrant beschreef hoe uit alle delen van het land mensen waren gekomen om Troelstra de laatste eer te bewijzen: ‘De mijnwerkers uit het Zuiden, de stoere landman van de Friesche en Groningsche klei en den schralen zandgrond van Drente, de textielslaaf uit Twente, de arbeider uit de groote stad en die uit het kleine dorp.’

Hierna gingen de hekken dicht en werd Troelstra in besloten kring ter aarde besteld. In het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen was vervolgens een herdenkingsbijeenkomst, waar het woord werd gevoerd door Troelstra’s opvolger als fractievoorzitter in de Tweede Kamer J.W. Albarda, de Belgische voorman Emile Vandervelde, de Duitse partijbestuurder Otto Wels, en SDAP-voorzitter Jan Oudegeest. De laatste schilderde eerst in de allerdonkerste kleuren het miserabele leven van de miljoenen armen wier leven letterlijk hopeloos was geweest, mensen die verkommerden in ellende, ‘hunkerend naar het einde van een leven, dat slechts ontbering, gebrek, naakte armoede gaf’. Hun had het niet alleen ontbroken aan voldoende en gezond voedsel, behoorlijke kleding en een goede woning, zij hadden tevens geleefd ‘zonder kennis en kunst, zonder lucht en zon, zonder liefde en zonder vertrouwen in een beter leven hier op aarde’. Zij waren ‘amechtigen in den tredmolen van het aldagsbestaan’, ‘verworpenen in een zielloos doodenrijk’, en ‘verdoemden, wien den goddelijke adem ontnomen was’. Na deze in religieuze termen gevatte schets van het tranendal waarin het proletariaat had rondgeploeterd, moest er wel een verlosser komen:

En toen kwam hij! Priester van de menscheid, offerde hij zichzelf op het altaar van de naastenliefde. Op dit altaar ontstak hij de heilige vlam van zijn ideaal. Hoogepriester van het socialisme – blies hij den levenwekkenden adem der bevrijding in de dorre doodsbeenderen van het zielloze geslacht der neergeworpen, vertrapte arbeidersklasse. Fakkeldrager van den nieuwen tijd, ontstak hij de toortsen van weten en willen. En met zijn vurigen, nooit verslappenden geest blies hij ze aan tot helle, lekkende vlammen, die allerwege licht en warmte verspreidden.³

Dit pathos, waarvoor tegenwoordig menig dominee zou terugschrikken, kwam uit de mond van een nuchter en praktisch man, een pragmatische vakbondsbestuurder en een gematigde sociaal-democraat die zich in november 1918 fel had verzet tegen Troelstra's tot mislukken gedoemde revolutiepoging.⁴ Dat Oudegeest nu, bij de uitvaart van Troelstra, zo jubelend sprak over de overledene was niet alleen een plichtmatig buigen voor de conventie dat men 'van de doden niets dan goeds' behoort te zeggen. Het zegt, evenals het geciteerde gedicht van Margot Vos, veel over de mythische proporties die Troelstra in het hoofd van zijn volgelingen had aangenomen, en over de psychische behoeften en diepste verlangens van de Nederlandse sociaal-democraten.

Dat de SDAP-aanhang de overleden leider bejubelde en hierbij de overdrijving niet schuwde lag in de lijn der verwachting, maar ook buiten eigen kring werd er zeer lovend over Troelstra gesproken en geschreven. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* stelde hem op één lijn met de priester H.J.A.M. Schaepman (1844-1903) en Abraham Kuyper (1837-1920). Wat zij voor respectievelijk het roomse en orthodox-protestantse volksdeel hadden gedaan, dat had Troelstra voor de arbeiders gedaan: 'Evenals Kuyper en Schaepman was Troelstra meer volksleider dan staatsman.' Zij hadden hun achterban wakker geschud, gemobiliseerd en aangevoerd, en zodoende een hoofdrol gespeeld bij de emancipatie van groepen die tot dan toe in de verdrukking hadden gezeten. Het deftige liberale dagblad vroeg zich bovendien af of deze 'oude apostelen van enkele eenvoudige leuzen, die hun kracht evenzeer geput hebben uit de beperktheid van hun doel als uit hun vaste overtuiging', nog wel op hun plaats zouden zijn geweest in het huidige tijdsgewricht, dat immers werd gekenmerkt door snelle veranderingen en groeiende onzekerheid.⁵

In meer kranten werd de vergelijking met de voormannen van het katholieke en orthodox-protestantse volksdeel gemaakt, waarbij dikwijls werd vastgesteld dat met het heengaan van Troelstra een tijdperk was afgesloten. Als grootste verdienste van Troelstra werd over het algemeen het feit genoemd dat hij, om met *De Telegraaf* te spreken, 'de domesticering van het nog zoo rumoerige socialisme' had bewerkstelligd.⁶ Zelfs de katholieke *Maasbode*, die heel kritisch was en de nadruk legde op wat de gelovige moest afwijzen in Troelstra, gaf toe dat de roomsen veel van hem konden leren waar het ging om het creëren van eenheid in de eigen geleerden.⁷ *De Volkskrant*, het dagblad voor katholieke arbeiders, was heel wat uitbundiger in zijn lof over deze 'krachtfiguur',⁸ terwijl *De Tijd* haar katholieke lezers voorhield dat de vele fouten van Troelstra geen reden

konden zijn tot ‘farizeesche zelfbespiegeling’, aangezien de kerken zelf schuld hadden gehad aan het ontstaan van het socialisme.⁹

Als grote fouten van Troelstra werden meestal genoemd zijn houding tijdens de kabinetsformatie van 1913 – toen de SDAP uiteindelijk het aanbod om ministers te leveren afsloeg – en de ‘vergissing’ van november 1918. ‘Maar een groot man maakt geen kleine fouten, noch een klein man, groote fouten. Wie zal een groot man naar zijn fouten beoordelen?’ was de retorische vraag die de christelijk-historische *Nederlander* stelde.¹⁰ Terwijl de ooit door Kuyper opgerichte *Standaard*, de officieuze partijkrant van de Anti-Revolutionaire Partij, weinig schreef over het heengaan van Troelstra omdat drie weken daarvoor diens zeventigste verjaardag al de nodige aandacht had gekregen,¹¹ was de eveneens door ‘mannenbroeders’ gelezen *Rotterdammer* vrij uitbundig in zijn lof:

Plotseling is hij van ons weggenomen. Ja van ons; want ondanks de klove der overtuiging tussen hem en ons, was en blijft mr. Troelstra een nationale, Nederlandsche figuur; één der grootste zonen van ons volk. Wellicht had hij meer nationaal gevoel dan menigeen, die zijn politiek als anti-Nederlandsch veroordeelde, doch in zijn hart de opinie aanhangt: waar ik het goed heb, daar is mijn vaderland.¹²

Deze lof, deze erkenning dat Troelstra een groot Nederlander was, en dat zijn volgelingen niet de *vaterlandslose Gesellen* waren waarvoor veel felle antisocialisten hen versleten, was beslist opmerkelijk. Het was immers nog geen twaalf jaar geleden dat Troelstra, in november 1918, een halfslachtige revolutiepoging had gedaan, waarbij hij de revolutionaire gezindheid van de arbeidersklasse had overschat, terwijl hij de stabiliteit van het Nederlandse politieke bestel en de maatschappelijke orde had onderschat. Terwijl elders in Europa monarchieën ten val kwamen, stroomde in Den Haag het Malieveld vol met Nederlanders uit de goede burgerij, de middenstand en de ‘lagere volksklassen’, die op uitzinnige wijze hun aanhankelijkheid aan koningin Wilhelmina en de negenjarige prinses Juliana betuigden.

De tijd der grote verwachtingen

Die zogeheten ‘vergissing van Troelstra’ had de SDAP, althans op nationaal niveau, in het isolement gedreven. En dat terwijl de partij in de

twintig jaar daarvoor met een onmiskenbare opmars bezig was. De partij was op 26 augustus 1894 opgericht in Zwolle, in een dansgelegenheid met een enigszins dubieuze reputatie. De twaalf oprichters – onder wie de advocaat Pieter Jelles Troelstra, de typograaf Willem Vliegen, de vakbondsleider en diamantbewerker Henri Polak, de marxistische intellectueel en gewezen beurshandelaar Franc van der Goes, en de huisschilder Jan Schaper – hadden zich niet langer kunnen verenigen met de steeds meer antiparlementaire koers die de in 1881 opgerichte Sociaal-Democratische Bond (SDB) ging varen. Deze zogenoemde ‘oude beweging’ werd gedomineerd door Ferdinand Domela Nieuwenhuis, die zich in de loop van de jaren 1890 ontwikkelde tot een principiële anarchist. De twaalf oprichters van de SDAP – door de Domela-aanhangers spottend ‘de Twaalf Apostelen’ genoemd – wilden het socialisme nastreven met alle mogelijke middelen. Dat kon, als het uitgebuite en onderdrukte volk in opstand kwam, een revolutie zijn, maar als een dergelijke situatie zich nog niet voordeed was het zinvol mee te doen met verkiezingen en te proberen de meerderheid te veroveren in het parlement. Zolang de overgrote meerderheid van de bevolking nog geen stemrecht had zou die kans natuurlijk heel gering zijn, zodat de invoering van het algemeen kiesrecht grote prioriteit had.

Omdat niet meer dan 250 SDB-leden meegingen naar de nieuwe partij, moest de SDAP van de grond af aan worden opgebouwd. Ze groeide aanvankelijk gestaag, maar langzaam. Het ledental steeg van 700 in het oprichtingsjaar tot 4000 in 1900, om in 1911 de 10.000 te passeren. Daarna ging het echter hard, zodat er in 1913 al bijna 26.000 leden waren. Deze groeisput was ook zichtbaar bij de Tweede Kamerverkiezingen. Nadat in 1897 Troelstra en Henri van Kol als eerste SDAP’ers in het parlement waren gekozen, bleef het aantal sociaal-democratische Kamerleden gedurende het eerste decennium van de twintigste eeuw op zeven steken. Bij de verkiezingen van 1913 – terwijl slechts 65 procent van de meerderjarige mannen stemrecht had – wist de partij niet minder dan 18 van de 100 Tweede Kamerzetels te veroveren.

Deze verkiezingen waren een groot succes voor ‘links’, waarmee toen alle niet-confessionele partijen werden aangeduid. De drie liberale groeperingen die in de Tweede Kamer waren vertegenwoordigd behaalden in totaal 37 zetels, zodat liberalen en sociaal-democraten samen over een Kamermeerderheid van 55 zetels beschikten. Omdat de liberalen noch de christelijke partijen een meerderheidskabinet konden vormen – en ‘links’ en ‘rechts’ het niet eens waren over de invoering van het

algemeen kiesrecht en staatspensioen – zat de SDAP plotseling ‘op de wip’. Zowel in de liberale als in de confessionele pers werd aangedrongen op een regering van liberalen en sociaal-democraten, en voor het eerst werd Troelstra door de koningin met betrekking tot de regeringsformatie geconsulteerd. Troelstra trachtte zijn partij buiten schot te houden, door voor te stellen om te onderzoeken of een liberaal-confessioneel kabinet toch niet mogelijk was. Als alternatief opperde hij nog de mogelijkheid van een liberaal minderheidskabinet met gedoogsteun van de SDAP. Koningin Wilhelmina gaf echter de door haar benoemde formateur, de vrijzinnig-democraat Dirk Bos, de opdracht een kabinet ‘uit de geheele linkerzijde’ te formeren.¹³ Bos bood de sociaal-democraten drie ministersposten aan, iets waarmee de SDAP voor de verkiezingen geen rekening had gehouden. Een inderhaast belegde partijconferentie, bestaand uit het partijbestuur, de Tweede Kamerfractie en de redacties van *Het Volk* en *Het Weekblad*, wees de aangeboden ministersporteuilles echter af met een meerderheid van 13 tegen 8.¹⁴ Hierop gaf formateur Bos zijn opdracht terug, waarna de koningin hem opdroeg te onderzoeken of het mogelijk was een liberaal minderheidskabinet samen te stellen. Toen ook dat mislukte, werd de liberaal Pieter Cort van der Linden tot formateur benoemd, die moest proberen een extraparlamenteair kabinet te formeren. Op voorstel van Vliegen en Schaper – die vóór het aanvaarden van de ministersposten waren en achter Troelstra’s rug om nog met Bos hadden gesproken of er niet alsnog overeenstemming kon worden bereikt – werd er in augustus 1913 een bijzonder partijcongres georganiseerd, waar vertegenwoordigers van de afdelingen zich konden uitspreken over eventuele regeringsdeelname. Ook hier leden de voorstanders van regeringsdeelname een nederlaag. Overigens speelden in het hier gevoerde, bijzonder heftige debat principieel-marxistische bezwaren tegen samenwerking met ‘burgerlijke’ partijen nauwelijks een rol; men vroeg zich vooral af of de meer behoudende liberalen wel te vertrouwen waren, en of de invoering van het algemeen kiesrecht en het staatspensioen niet zou worden geblokkeerd door de Eerste Kamer, waar ‘rechts’ de meerderheid had. Indien dit laatste het geval zou zijn, zou de SDAP zich nodeloos hebben ingelaten met een kabinet waarin zij slechts een minderheidspositie innam en dus relatief weinig kon uitrichten.

Hoewel het daarna aangetreden kabinet-Cort van der Linden in 1917 het algemeen mannenkiesrecht zou invoeren, zodat de belangrijkste SDAP-eis werd ingewilligd, werd er later binnen de SDAP met de nodige

spijt terugblijkt op deze kabinetsformatie. Het kiesrecht kwam er enkele jaren later wel – in 1919 kregen ook vrouwen kiesrecht – maar de invoering van een staatspensioen zou pas worden gerealiseerd na de Tweede Wereldoorlog, toen in 1947 de Noodwet Ouderdomsvoorziening werd aangenomen, die tien jaar later werd vervangen door de AOW. In dit opzicht hadden de sociaal-democraten een enorme kans laten liggen, iets waarop prominente Kamerleden als Vliegen en Schaper de komende jaren zouden blijven hameren. Bovendien was het opmerkelijk dat er in 1913 zowel bij de liberale als de christelijke partijen zo weinig weerstand had bestaan tegen deelname van sociaal-democraten aan de regering. Doordat de SDAP niet voorbereid was op deze kwestie, was er tijdens het formatieproces de nodige verwarring geweest. Deze werd nog verergerd doordat partijleider Troelstra een buitengewoon zwalkende koers voer. Aanvankelijk had hij zich tegen het aanvaarden van ministersposten uitgesproken, maar na veel getwijfel verklaarde hij zich halfslachtig vóór regeringsdeelname. Toen gooide echter het congres roet in het eten. Troelstra's wankelmoedigheid manifesteerde zich vijf jaar later opnieuw, toen zijn zogenoemde 'vergissing' er voor zorgde dat wat in 1913 voor het grijpen was geweest – regeringsdeelname van de SDAP – nog meer dan twintig jaar op zich zou laten wachten.

De verkiezingen van juli 1918 waren voor de SDAP enorm teleurstellend geweest. Hoewel inmiddels het algemeen mannenkiesrecht was ingevoerd en dus alle arbeiders mochten stemmen, waardoor er ongeveer een half miljoen kiesgerechtigden bij waren gekomen, werden er op de SDAP niet meer dan 295.000 stemmen uitgebracht. Dit was 21,95 procent van het totaal, wat onder het eveneens nieuwe stelsel van evenredige vertegenwoordiging resulteerde in 22 Kamerzetels.¹⁵ Voor de verkiezingen had Troelstra erop gerekend minister en misschien zelfs wel premier te worden, maar de realiteit was dat er een rechts kabinet kwam, dat in de persoon van jonkheer Charles Ruijs de Beerenbrouck voor het eerst werd aangevoerd door een rooms-katholiek. Door de abominabele voedselvoorziening in de grote steden nam in de herfst van 1918 de sociale onrust toe, terwijl in Oostenrijk en Duitsland onder invloed van de militaire nederlaag het autocratische politieke bestel in zijn voegen kraakte. Toen eind oktober op de Nederlandse legerbasis De Harskamp relletjes uitbraken, raakte Troelstra hier erg van onder de indruk. Omdat hij bang was dat vooral de communisten en de syndicalisten van de Socialistische Partij zouden profiteren van sterk toegenomen sociale onvrede, wilde hij een radicalere koers varen. Binnen het bestuur van de SDAP en het NVV was een meerderheid er

niet van overtuigd dat er sprake was van een revolutionaire situatie. Vooral Vliegen en Schaper waarschuwden ervoor geen onberaden stappen te nemen. Ondertussen liep in Duitsland de spanning op. Op 9 november werd de troonsafstand van keizer Wilhelm II bekendgemaakt en de republiek uitgeroepen, terwijl SPD-leider Friedrich Ebert rijkskanselier werd. Dit nieuws maakte niet alleen op socialisten grote indruk, maar ook op het politieke en maatschappelijke establishment. In Rotterdam gingen de voorzitter van de werkgeversvereniging en burgemeester A.R. Zimmerman ervan uit dat ook in Nederland de revolutie onvermijdelijk was, waarop zij de plaatselijke sociaal-democratische leiders aanboden de macht over te dragen. Op 11 november hield Troelstra, meegesleept door het enthousiasme van zijn toehoorders, een revolutionaire redevoering in Rotterdam, die hij de dag erop in de Tweede Kamer nog eens dunnetjes overdeed. Hoewel hij het proletariaat niet opriep in opstand te komen, nodigde hij de regering wel uit de macht over te dragen aan de sociaal-democraten. Toen deze daar niets voor bleek te voelen, bleef een poging een werkelijke revolutie te organiseren achterwege, waarna de dreiging overdreef. Regerings- en Oranjegetrouwe krachten bleken veel doortastender dan de socialistische groeperingen, en op 18 november werden koningin Wilhelmina en prinses Juliana op het Haagse Malieveld toegejuicht en gehuldigd door een euforische menigte.¹⁶

Evenals tijdens de desastreuze spoorwegstakingen van 1903 en de formatie van 1913 stortte Troelstra geestelijk in, waarna Vliegen en Schaper de scherven bijeen mochten rapen. Op het Arnhemse partijcongres van april 1919 sprak de meerderheid der afgevaardigden zich echter ten gunste van Troelstra uit, en in de zogemaande 'eenheidsmotie' werd vastgelegd dat de partij ernaar streefde de huidige democratie in stand te houden, maar dat het in 'revolutionaire situaties' noodzakelijk kon zijn om ook 'onwettige' maatregelen te nemen. Nadat de partij de macht had veroverd, zou deze echter wel democratisch gelegitimeerd moeten worden. Van dictatuur en terreur, zoals de Russische bolsjewieken die uitoefenden, wilde de SDAP niets weten.¹⁷ Ondanks deze clausule zouden de zogenoemde 'burgerlijke' partijen als gevolg van 'november 1918' de SDAP de komende jaren met groot wantrouwen gadeslaan. Die sociaal-democraten leken dan in de dagelijkse omgang wel mee te vallen, in tijden van grote maatschappelijke onrust konden ze voor je het wist weer revolutionaire oprispingen krijgen. In de landelijke politiek kwam de SDAP hierdoor geïsoleerd te staan, zodat het tot 1939 duurde eer de partij eindelijk mocht deelnemen aan de regering.

Op lokaal niveau, vooral in de grote steden en geïndustrialiseerde streken, was dit isolement echter veel minder sterk. Juist hier was er sprake van een sterke integratie in het politieke bestel.

In 1913 telde de partij 389 afdelingen en hadden er in 101 gemeenten één of meer SDAP'ers zitting in de gemeenteraad. In totaal waren er 251 sociaal-democratische gemeenteraadsleden. In grote steden als Amsterdam, Den Haag en Rotterdam begon de partij een machtsfactor te worden, en zou zij binnen enkele jaren wethoudersposten gaan bezetten. In het industriestadje Zaandam was het in 1912 al zover en werd de populaire propagandist en Tweede Kamerlid Jan Duijs tot wethouder gekozen.¹⁸ Het jaar erop wist de SDAP zelfs de absolute meerderheid in de gemeenteraad te veroveren. In 1914 werd hier, in de persoon van Kornelis ter Laan, de eerste sociaal-democratische burgemeester van Nederland benoemd. Inmiddels was in Amsterdam F.M. Wibaut, die tegen de aanvaarding van een wethouderspost in Zaandam was geweest en in 1913 tegen het toetreden tot de regering had gestemd, toch wethouder geworden. Vooral op het terrein van de sociale woningbouw zou hij imposante resultaten boeken, en al spoedig werd hij de verpersoonlijking van de uiterst succesvolle gemeentepolitiek van de sociaal-democraten.

Deze sociaal-democratische gemeentepolitiek was voor een belangrijk deel een voortzetting van het optreden van de Radicals in de Amsterdamse gemeenteraad in de jaren 1888-1897.¹⁹ Deze progressieve liberalen waren van mening dat de enorme ellende waarin een groot deel van de bevolking leefde, bewees dat niet alles kon worden overgelaten aan 'de markt' en dat de overheid moest ingrijpen. Allereerst dienden nutsbedrijven als de elektriciteit- en gasvoorziening, het waterleidingbedrijf, de telefoon en de tram in handen van de gemeente te komen. Doordat de gemeente voortaan deze bedrijven exploiteerde, nam de omvang van het gemeentepersoneel enorm toe. Deels omdat de gemeente een voorbeeldfunctie had, werden de arbeidsvoorwaarden en de rechtspositie van de gemeentewerklieden en lage ambtenaren aanzienlijk verbeterd. Daarnaast werd het openbaar onderwijs sterk gestimuleerd, zodat ook kinderen uit de 'lagere volksklassen' goed onderwijs konden genieten. Tot slot pleitten deze Radicals voor een gemeentelijke grondpolitiek en volkshuisvesting. Door grondspeculatie stegen in steden als Amsterdam de grondprijzen tot krankzinnige hoogte, zodat ook de prijzen van zowel koop- als huurwoningen natuurlijk sterk omhooggingen. Om dit tegen te gaan werd het systeem van erfpacht ingevoerd, waardoor de gemeente de grond niet meer verkocht maar voor

bepaalde tijd in pacht gaf. Daarnaast zou de bouw van goede en betaalbare arbeiderswoningen gestimuleerd dienen te worden.

De jonge SDAP nam deze ideeën over, waarbij een zekere personele continuïteit een rol zal hebben gespeeld. Twee mannen die binnen de (landelijke) Radicale beweging een rol hadden gespeeld, de Middelburgse houthandelaar Wibaut en de Amsterdamse journalist P.L. Tak, traden in respectievelijk 1897 en 1899 toe tot de sociaal-democratische partij. In dat laatste jaar nam de partij, als eerste in Nederland, een specifiek gemeenteprogramma aan. Naast de al genoemde punten zou de SDAP zich ook sterk maken voor werkloosheidsbestrijding en een betere werklozen- en armenzorg. In 1919 werd niet alleen een nieuw, geactualiseerd gemeenteprogramma aangenomen, maar boekte de SDAP bij de eerste gemeenteraadsverkiezingen onder het algemeen kiesrecht een grote overwinning. In totaal telde Nederland nu 1200 sociaal-democratische raadsleden, terwijl 89 SDAP-wethouders, verdeeld over 73 gemeenten, deel uitmaakten van het dagelijks bestuur van hun woonplaats.²⁰ Vooral in de gemeenten waar zij wethouders konden leveren waren het in de jaren twintig de sociaal-democraten die verantwoordelijk waren voor de uitbreiding van het takenpakket van de gemeente, en voor het tempo waarin deze maatregelen werden genomen.²¹ Met uitzondering van Zaandam in de jaren 1915-1919, toen het college van burgemeester en wethouders louter uit SDAP'ers bestond, moesten de sociaal-democraten uiteraard samenwerken met liberale of confessionele raadsleden. Hierbij bleek vooral met de katholieken en anti-revolutionairen vaak best zaken te doen, zodat de SDAP op lokaal terrein vrij snel en soepel integreerde in het politieke bestel. Uiteraard kon het er in debatten fel aan toe gaan, maar over het algemeen ontpopten de sociaal-democraten zich als degelijke, betrouwbare en bedachtzame bestuurders, die in weinig meer leken op de gevaarlijke revolutionairen waarvoor veel burgers hen lange tijd versleten hadden. Die rol was inmiddels overgenomen door diverse extreem linkse partijtjes, waarvan de kleine Communistische Partij in Nederland (CPN) nog de meeste aanhangers had.

Toch bleven de sociaal-democraten heilig geloven in de komst van een radicaal andere, rechtvaardige samenleving en zongen ze op bijeenkomsten vol vuur over die 'schone, klare dag', waarop de mensheid de 'Nieuwe Tijd' zou binnentreden.²² Nadat rond het eind van de Eerste Wereldoorlog de twee belangrijkste politieke eisen – het algemeen kiesrecht en de invoering van de achturige werkdag – waren ingewilligd, maakte de

partij zich op om nieuwe eisen te stellen. Nu was het tijd om de politieke en economische rechten van de arbeiders uit te breiden en hiertoe de benodigde maatschappelijke hervormingen door te voeren. De denkbeelden hierover, en de te nemen maatregelen, zette de partij uiteen in een tweetal rapporten die begin jaren twintig werden gepresenteerd.²³ Een andere eis, die zo kort na de gruwelen van de Eerste Wereldoorlog ook in bredere kring enthousiasme wist te wekken, was die van nationale ontwapening. Na de ellende van de oorlog en de vele crises waarin het kapitalisme de wereld al had gestort, scheen het ondenkbaar dat de maatschappij zich níét in de richting van het socialisme ontwikkelde. Op het partijcongres van 1927 stelde partijleider Albarda dat de economische en maatschappelijke ontwikkelingen aantoonde dat ‘wij ons bevinden in den overgangstijd naar het socialisme’.²⁴ Het was nog niet zover, maar heel erg lang kon het niet meer duren.

Ondertussen bereidden de sociaal-democraten zich voor op de komst van dit socialisme. Op gemeentelijk niveau deden zij ervaring op met besturen en konden zij nu reeds veel tot stand brengen. Wellicht hebben dit optimisme en vooral ook de concrete maatregelen op lokaal niveau ertoe bijgedragen dat de sociaal-democratische organisaties sterk groeiden. De SDAP groeide van 27.000 leden in 1918 naar ruim 61.000 in 1930. De aan de partij gelieerde vakcentrale nvv zag in dezelfde periode haar ledental stijgen van bijna 160.000 naar ruim 250.000. De jeugd beweging van de partij, de Arbeiders Jeugdcentrale (AJC), groeide van 1600 naar 7100 leden. De oplage van het sociaal-democratische dagblad *Het Volk* steeg tussen 1918 en 1930 van 30.000 tot ruim 95.000. Daarnaast werden er in de jaren twintig nog verschillende nieuwe organisaties opgericht, zoals de Nederlandsche Arbeiders Sportbond (NASB), die in 1930 ruim 10.000 leden telde, en het Instituut voor Arbeidersontwikkeling (IVAÖ), waarbij in datzelfde jaar ruim 31.000 mensen waren aangesloten. Zeer succesvol was de in 1925 opgerichte sociaal-democratische omroep, de Vereeniging van Arbeiders-Radio-Amateurs (VARA), waarvan vijf jaar later al ruim 67.000 mensen lid waren.²⁵

Stagnatie en isolement

Hoewel de ‘rode familie’ zich dus sterk uitbreidde en organisatorisch krachtiger werd – een tendens die zich tot zeker halverwege de jaren dertig voortzette – waren er kanttekeningen te plaatsten bij het optimisme

dat op congressen en massabijeenkomsten werd uitgedragen. Zoals we hebben gezien wist de SDAP in 1913, toen 35 procent van de meerderjarige mannen nog geen stemrecht had, niet minder dan 18 van de 100 Tweede Kamerzetels te veroveren. Omdat degenen die toen van het kiesrecht waren uitgesloten tot de laagste inkomensgroepen behoorden, verwachtten de sociaal-democraten door de invoering van het algemeen mannenkiesrecht in 1917 hun electorale aanhang sterk uit te breiden. Zoals gezegd waren de verkiezingen van 1918 in dat opzicht buitengewoon teleurstellend geweest. Het was duidelijk dat de gelovige arbeiders, die nog altijd de meerderheid vormden, niet van plan waren om op die goddeloze socialisten te stemmen. En voor de vrouwen gold dat nog sterker, aangezien de SDAP in 1922, bij de eerste verkiezingen na de invoering van het algemeen kiesrecht voor vrouwen in 1919, voor het eerst verloor en twee zetels moest inleveren. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1925 wist de partij weliswaar 24 zetels te veroveren, maar het was duidelijk dat 'de rek' eruit was, aangezien men vier jaar later op ditzelfde aantal bleef steken.

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1918 mocht de zetelwinst van de SDAP dan zijn tegenvallen, de grote verliezers waren de liberalen geweest. Verdeeld over niet minder dan zes partijtjes – variërend van de progressieve Vrijzinnig Democratische Bond (vDB) tot de conservatieve Economische Bond – hadden zij niet meer dan 20 zetels te weten te veroveren, terwijl dat er in 1913 nog 37 waren geweest. De grote overwinnaar was de fractie van katholieke Kamerleden geweest – de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) werd pas in 1926 opgericht – die van 25 naar 30 zetels was gegaan en gedurende de jaren twintig en dertig de grootste politieke formatie zou blijven. Dat de katholieke partij zo groot was, en tijdens het interbellum ook bleef, had alles te maken met het feit dat nagenoeg alle katholieke arbeiders er op stemden. De oorzaak hiervan was in de eerste plaats uiteraard de 'hechtheid' van de katholieke zuil. Het lukte katholieke geestelijken, vakbondsleiders en politici de arbeiders 'binnenboord' te houden. Dat zij hierin slaagden, was echter ook voor een deel te wijten aan de opstelling van de 'moderne' vakbonden, die zich doorgaans wel tooiden met het adjectief 'algemeen', maar in de praktijk toch wel erg dicht tegen de SDAP aanschurkten. En hoewel de sociaal-democratie op het standpunt stond dat godsdienst 'privaatzaak' was en haar strijd alleen richtte tegen de macht van de clerus, resulteerde dit vaak in een opstelling die, zeker door veel gelovigen, werd gezien als 'antigodsdienstig'.²⁶

De winst van de katholieken was deels ten koste gegaan van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), die onder het districtenstelsel vaak had geprofiteerd van het feit dat katholieken boven de grote rivieren in de tweede ronde liever op een protestant dan op een liberaal stemden. De ARP veroverde in 1918 13 zetels, terwijl de Christelijk-Historische Unie (CHU) 7 Kamerzetels bemachtigde. Twee progressief-protestantse partijtjes behaalden ieder één zetel, zodat het totaal aantal confessionele Kamerzetels op 52 uitkwam. Tot aan 1940 zouden RKSP, ARP en CHU samen tussen de 50 en 60 zetels bezetten en de regering vormen, vaak aanvullend met een enkele conservatieve liberaal.

Hoewel tussen 1933 en 1937 de VDB zitting had in het kabinet, waren het gedurende het gehele interbellum de confessionelen die de dienst uitmaakten. Ondanks het feit dat de religieuze tegenstelling tussen katholieken en protestanten in die jaren nog groot was en door de betrokkenen als fundamenteel werd ervaren, stond de Nederlandse politiek nog steeds in het teken van de door Abraham Kuypers geformuleerde 'antithese'. Deze hield in dat er een onoverbrugbare kloof bestond tussen christenen en 'paganisten', tussen hen die geloofden dat het wereldlijk gezag afkomstig was van God en hen die van mening waren dat de soevereiniteit toebehoorde aan de burgers. Zoals reeds opgemerkt liep het politieke onderscheid tussen 'rechts' en 'links' in deze jaren in Nederland nog niet langs sociaal-economische scheidslijnen, maar langs deze levensbeschouwelijke grens.

Voor de confessionelen mochten dan zowel liberalen als socialisten tot het vijandelijke kamp behoren, in de praktijk waren op sociaal-economisch terrein de verschillen met de liberalen minder groot en gaf de afkeer van het socialisme de doorslag. Vandaar dat de RKSP in 1925 verklaarde slechts 'in uiterste noodzaak' met de SDAP te willen regeren.²⁷ Omdat de katholieken hierdoor geen alternatief hadden, kregen de twee protestantse partijen een machtspositie die aanmerkelijk groter was dan op basis van de verkiezingsuitslagen verwacht mocht worden. Zodoende kon de ARP in de persoon van Hendrikus Colijn meermalen de minister-president leveren en domineerden de anti-revolutionairen het bondgenootschap van de confessionele partijen.²⁸

Aangezien de SDAP zich zowel op gemeentelijk als landelijk niveau ontwikkelde tot een 'normale' politieke partij, die zich keurig hield aan de regels van de parlementaire democratie en waarvan de leiders zich allesbehalve opstelden als vervaarlijke revolutionairen, zou men zich kunnen afvragen waarom de confessionele politici zo afkerig bleven van sa-

menwerking met de op een na grootste partij. Het antwoord hierop is eenvoudig: men vertrouwde de sociaal-democraten niet. En hoewel de SDAP-Kamerleden zich in verregaande mate aanpasten aan de mores van Den Haag en prominente wethouders als Wibaut en Willem Drees zich ontpopten tot buitengewoon degelijke bestuurders, had de partij dit in zekere zin aan zichzelf te danken. Op basis van haar ideologie en deels ook haar retoriek werd de SDAP gezien als een partij die een revolutionaire omwenteling nastreefde.²⁹ Hier zaten liberalen en confessionelen bepaald niet op te wachten, zodat men de sociaal-democraten liever op afstand hield. Maar hoe revolutionair was die sociaal-democratische ideologie anno 1930 eigenlijk?

Hervorming of revolutie?

Evenals alle andere socialisten hadden de Nederlandse sociaal-democraten rond 1900 voor een dilemma gestaan. Socialisten streefden immers naar een fundamenteel andere samenleving, waarin de verschillen in bezit en macht teniet zouden zijn gedaan en alle onrecht uitgebannen was. Dit vergde een revolutie, een totale omverwerping van de economische, maatschappelijke en politieke machtsverhoudingen. Deze revolutie hoefde niet per se gewelddadig te zijn, maar de meeste socialisten achtten het wel hoogstwaarschijnlijk dat de heersende klasse zonder slag of stoot afstand zou doen van haar bevoorrechte positie. Dit geloof in de uiteindelijke komst van de sociale revolutie was een vaag maar wenkend toekomstperspectief. Het was een seculiere heilsboodschap, die grote aantrekkingskracht uitoefende op veel mensen wier leven weinig hoogte- en vele dieptepunten kende.

Aan dit hier en nu, dat voor de meerderheid van de bevolking werd gekenmerkt door politieke uitsluiting, onderdrukking, uitbuiting, armoede en een volstrekt gemis aan bestaanszekerheid en toekomstperspectief, wilden de sociaal-democraten echter óók iets doen. Vandaar dat zij poogden de arbeiders te organiseren, zodat er loonsverhogingen en betere arbeidsomstandigheden konden worden afgedwongen. Tevens benadrukten zij dat de overheid de taak had om mensen aan de onderkant van de samenleving te beschermen en hun positie te verbeteren. Dit betekende dat men streefde naar de invoering van een stelsel van sociale verzekeringen, minimumloon, een beperking van de arbeidstijd, een landelijke ouderdomsvoorziening, inkomensverdeling door overheidsin-

grijpen, werkloosheidsbestrijding en tal van andere maatregelen. Voor arbeiders, werklozen, arbeidsongeschikten en hun families zouden dergelijke hervormingen een enorme stap vooruit betekenen, maar dat nam niet weg dat er in socialistische kring vaak denigrerend gesproken werd over dit streven naar 'een centje meer en een uurtje minder'. Het risico bestond immers dat door deze hervormingen het kapitalisme een stuk 'draaglijker' zou worden, waardoor de noodzakelijke revolutie weleens op de lange baan geschoven zou kunnen worden. Door het elimineren van de ergste uitwassen van het kapitalisme zou de kloof tussen arbeiders en de bourgeoisie minder groot worden en zouden de 'verworpenen der aarde' steeds meer integreren in de burgerlijke samenleving.

Als men erkende dat dit dilemma onoplosbaar was, dan waren er in feitelijk slechts twee mogelijkheden: het streven naar hervormingen werd opgegeven en alle kaarten werden op de alles omverwerpende revolutie gezet, óf het einddoel werd geschrapt en alle aandacht en energie werd besteed aan het verwezenlijken van concrete hervormingen. De compromisloze revolutionairen die voor de eerste optie kozen moesten er echter rekening mee houden dat slechts weinig arbeiders er voor voelden om af te zien van directe lotsverbetering. De zogenoemde 'reformisten' die zich aangetrokken voelden tot de tweede mogelijkheid, zouden steeds meer gaan lijken op burgerlijke hervormers en konden niet langer gebruikmaken van de mobiliserende en inspirerende werking van de revolutionaire heilsboodschap.

Het was dus aantrekkelijk om ervan uit te gaan dat er geen dilemma bestond tussen revolutie en hervorming, en dat het een het ander niet uitsloot. Ook in dit geval waren er twee opties. De eerste mogelijkheid was dat er wel naar hervormingen werd gestreefd, maar dat tevens werd benadrukt dat de waarde hiervan beperkt was en dat uiteindelijk slechts de socialistische revolutie een definitief einde kon maken aan de noden van de arbeidersklasse. De andere optie was dat men stelde dat de socialistische omwenteling een feit zou zijn nadat een lange reeks geleidelijke hervormingen was doorgevoerd. Het begrip 'revolutie' was in dit laatste geval dus feitelijk vervangen door 'evolutie'.³⁰

Wat bij de keuzes die de SDAP maakte een rol speelde, was het feit dat de partij zich in navolging van de Duitse SPD baseerde op het gedachtegoed van Karl Marx, dat eind negentiende eeuw was gecanoniseerd door Friedrich Engels, Karl Kautsky en Eduard Bernstein. Marx en Engels hadden vanaf de jaren veertig van de negentiende eeuw de aanval geopend op wat zij het 'utopisch socialisme' noemden, dat de socialisti-

sche maatschappij – waarin de productiemiddelen niet langer eigendom waren van een kleine elite maar aan de gemeenschap behoorden – zag als een nastrevenswaardig ideaal. Veel negentiende-eeuwse socialisten braken zich het hoofd hoe die ideale, rechtvaardige samenleving eruit diende te zien en ontwierpen talloze blauwdrukken. Hoe een dergelijke utopie dichterbij gebracht kon worden bleef over het algemeen echter vrij onduidelijk. Moest men wachten tot de meerderheid van de bevolking hier aan toe was, of diende een vastberaden revolutionaire voorhoede het initiatief te nemen?

De negentiende eeuw was echter niet alleen de eeuw van hooggestemde socialistische idealen, maar ook van de wetenschap, en zoals natuurwetenschappers de natuurwetten trachtten te ontrafelen, zo spande Marx zich in om de ‘bewegingswetten’ van de maatschappij te ontdekken. Allesbepalend was in zijn ogen de ontwikkeling van de productieverhoudingen, en onder het kapitalisme leidde dit ertoe dat alle bezit en macht zich concentreerde in handen van een steeds kleinere groep, terwijl de overgrote meerderheid van de mensheid in steeds ellendiger omstandigheden kwam te verkeren. Uiteindelijk zouden er slechts twee klassen bestaan, de rijke en machtige ‘bourgeoisie’ en het straatarme, onderdrukte ‘proletariaat’. Van de zogenoemde ‘middenklassen’ zou een enkeling weten op te klimmen tot de bourgeoisie, maar de overgrote meerderheid zou afzakken naar de gelederen van het proletariaat. De onvermijdelijke ‘klassenstrijd’ zou uiteindelijk worden beslist in het voordeel van de arbeidersklasse, die zich gaandeweg dit proces bewust zou worden van haar eigen belangen. Leden van de arbeidersklasse die deze klassenstrijd ontkenden, omdat ze zich bijvoorbeeld niet tot het proletariaat maar tot de burgerij rekenden, of die van mening waren dat immateriële zaken als geloof of vaderlandsliefde belangrijker waren, gaven blijk van een ‘vals bewustzijn’. Zodra zij zich, als gevolg van onvermoeibare voorlichting en propaganda, bewust waren van hun ‘ware’ klassenbelangen, zouden zij niet langer achter liberale of confessionele politici aan lopen.

Hoewel het belangrijk was de arbeiders op te voeden tot het juiste ‘klassenbewustzijn’, was het socialisme in Marx’ ogen geen ethische wenselijkheid, maar het onvermijdelijke resultaat van de historische wetmatigheid. Dit proces was vrijwel niet te beïnvloeden, zodat het doorvoeren van maatschappelijke hervormingen zinloos was en in feite de uiteindelijke revolutie slechts kon vertragen. Het grote voordeel van deze theorie was natuurlijk dat de socialistische revolutie niet langer een fraaie wensdroom was, maar dat haar komst een rotsvaste zekerheid

werd, omdat die 'wetenschappelijk bewezen' was. De wervingskracht hiervan valt moeilijk te overschatten.

Het eerste deel van Marx' hoofdwerk, *Das Kapital*, was verschenen in 1867, en in de daaropvolgende jaren voltrokken de maatschappelijke ontwikkelingen zich zo snel, dat de grondlegger van het 'wetenschappelijke socialisme' de grootste moeite had de nieuwe feiten in te passen in zijn theorie. Het tweede en het derde deel verschenen dan ook na de dood van Marx in 1883, en werden bezorgd door Engels. Op papier vormde het marxisme een imponerend geheel, dat vooral grote aantrekkingskracht uitoefende op intellectuelen die waren aangeraakt door het socialistisch ideaal. Het 'historisch materialisme' zoals ontworpen door Marx en Engels maakte een buitengewoon systematische indruk, had voor elk maatschappelijk verschijnsel een 'rationele' verklaring en 'toonde aan' dat de samenleving zich *naturnotwendig* in de richting van het socialisme ontwikkelde. Wat het echter niet bood aan de emancipatiebeweging der arbeiders, die sinds het laatste kwart van de negentiende eeuw in de meeste geïndustrialiseerde landen opkwam, waren deugdelijke politieke instrumenten. Deze moesten in de praktijk worden ontwikkeld, waarbij uiteraard rekening gehouden moest worden met de uiteenlopende politieke verhoudingen in de verschillende landen. Toonaangevend hierbij was de Duitse sociaal-democratische beweging, die in 1891 het zogenoemde Program van Erfurt aannam. Het werd gezien als een zuiver 'marxistisch' partijprogramma, dat was opgesteld door de toonaangevende theoretici Karl Kautsky en Eduard Bernstein. De eerste had het 'theoretische' deel geschreven, de laatste het politieke 'strijdprogramma'. Terwijl Kautsky nogmaals uiteenzette hoe ontwikkeling van het kapitalisme zou resulteren in de komst van een socialistische samenleving, formuleerde Bernstein een hele reeks concrete eisen, zoals algemeen en evenredig kiesrecht, vervanging van het staande leger door een volksmilitie, vrijheid van meningsuiting en vergadering, gratis en verplicht openbaar onderwijs, gratis rechtsbijstand, afschaffing van de doodstraf, gratis gezondheidszorg, progressieve belastingen, invoering van de achturige werkdag, juridische gelijkheid van de vrouw, enzovoort. Van een logisch verband tussen die twee delen van het partijprogramma was echter hoegenaamd geen sprake.³¹

Kort daarop begon Bernstein te twijfelen aan de geldigheid van het marxisme als gesloten systeem. Hij nam afstand van het sterk door Hegel beïnvloede determinisme van Marx en begon de theorie te toetsen aan de empirie. Dit laatste resulteerde in een in zijn ogen noodzakelijke 'herzie-

ning' van de denkbeelden van Marx. Hoewel dit 'revisionisme' van Bernstein uitstekend aansloot bij de koers die de sociaal-democratische politici en vakbondsleiders ondertussen in de praktijk volgden, bleef de SPD wat betreft haar theorie vasthouden aan de orthodoxe exegese van Kautsky.³² Voorlopig echter bleek de spanning tussen de twee delen van het Erfurter Program nog draaglijk en leverde zij weinig problemen op.

Het marxisme van de SDAP

Het eerste partijprogramma van de SDAP, uit 1895, was heel sterk gebaseerd op het vier jaar daarvoor aangenomen SPD-programma.³³ Deze marxistische beginselverklaring bezorgde de piepjonge, kleine partij een zekere intellectuele standing, zodat niet alleen arbeiders zich tot haar aangetrokken voelden, maar ook tal van hoogopgeleide en sociaal bewogen jongeren uit de middenklassen of gegoede burgerij. Het was niet helemaal voor niets dat de aanhangers van Domela Nieuwenhuis beweerden dat de afkorting SDAP stond voor Studenten-, Dominees- en Advocatenpartij. Kunstenaars en intellectuelen als Henriette Roland Holst en Herman Gorter hadden het gevoel dat ze partij kozen voor de krachten der toekomst, terwijl hun eigen klasse ten ondergang gedoemd was. Maar na 1900 leek de 'zuivere' theorie van het marxisme toch steeds minder te sporen met de werkelijkheid, en bleek het partijprogramma in het politieke krachtenveld van Nederland niet zo'n handig kompas. Bij brandende kwesties als de 'schoolstrijd' – waarbij de confessionele partijen volledige financiële gelijkstelling van het bijzonder en openbaar onderwijs eisten – en de agrarische crisis, die tal van pachters en kleine boeren in de problemen bracht, bleek de door Troelstra aangevoerde partij van de theorie meer last dan gemak te hebben. Door het streng vasthouden aan de marxistische leer stootte de SDAP de gelovige arbeiders en het overgrote deel van de plattelandsbevolking af, waardoor een politieke doorbraak hoogst waarschijnlijk werd. De theorie was prachtig, maar de praktijk vereiste een hoge mate van souplesse. Troelstra haalde graag SPD-leider Wilhelm Liebknecht aan: 'Als 24 keer op een dag de omstandigheden zich wijzigen, zal ik 24 maal veranderen van tactiek.'³⁴ Gedurende het eerste decennium van de twintigste eeuw werd de SDAP dan ook geteisterd door hevige conflicten tussen enerzijds de 'reformistische' partijleiding en anderzijds een groep intellectuelen die streed voor de zuiverheid van de marxistische leer en zodoende van

geen enkel compromis wilde weten. Uiteindelijk leidde dit in 1909 tot het roeyement van de marxistische oppositie onder aanvoering van David Wijnkoop, Willem van Ravesteyn en Jan Ceton, die hierop de Sociaal-Democratische Partij (SDP) oprichtten.³⁵ Dit marxistische splinterpartijtje zou zich in 1918 omdopen tot de Communistische Partij in Nederland (CPN).

Hoewel de SDAP in haar nieuwe partijprogramma, dat in 1912 werd aangenomen, probeerde meer aansluiting te vinden bij de Nederlandse werkelijkheid, bleef het binnen de marxistische kaders zoals die nu vooral door Kautsky werden geformuleerd. Deels werd de herziening zelfs gemotiveerd met het argument dat het programma van 1895 op sommige punten was afgeweken van het orthodoxe Erfurter Program. Maar belangrijker was dat nu duidelijk bleek dat het programma niet gebaseerd was op een specifieke, materialistische wereldbeschouwing (de 'marxistische filosofie'), maar louter op de 'wetenschappelijke' analyse van de maatschappelijke ontwikkeling. Het programma was zodoende niet antigodsdienstig maar agnostisch.³⁶ Juist hierover had binnen de commissie een hevige strijd gewoed, nadat enkele orthodoxe marxisten bezwaren hadden aangetekend tegen de zinsnede dat het kapitalisme 'ekonomisch verouderd en zedelijk veroordeeld' was. Een dergelijk ethische toevoeging hoorde in een marxistisch programma niet thuis, dus wilden zij die laatste drie woorden schrappen. Het waren enkele religieus-socialistische predikanten geweest die op dat 'en zedelijk veroordeeld' hadden aangedrongen. In hun ogen bood juist deze formulering een opening aan christenen die vanuit hun ethische bezwaren het kapitalisme wilden bestrijden en aansluiting zochten bij de sociaal-democratie. In deze controversale koos Troelstra zonder meer de kant van de predikanten, omdat hij zich niet wilde opsluiten in de stervende zuiverheid van de marxistische orthodoxie en hij in die 'zedelijke veroordeling' van het kapitalisme 'een der krachtigste wapenen in onzen strijd' zag.³⁷ Volgens hem bleek uit deze passage in het partijprogramma dat het 'aanvaarden van het orthodoxe marxisme [geen] noodzakelijke voorwaarde was voor toetreding tot de SDAP'.³⁸

Als het ging om levensbeschouwelijke kwesties gold binnen de Nederlandse sociaal-democratie het marxisme dus niet als het laatste woord, maar ook op andere terreinen week de SDAP af van de orthodoxie. Al vrij snel nam de partij afstand van twee pijlers van Marx' economische theorie, te weten de zogeheten 'arbeidswaardeleer' en het leerstuk van het 'industriële reserveleger'.³⁹ Na de Eerste Wereldoorlog